

RASTOČENA SVAKODNEVICA

Razmišljanja pri kraju rada na potprojektu „Svakodnevni život u Srbiji devedesetih“

Apstrakt: Četvorogodišnji rad na potprojektu „Svakodnevni život u Srbiji devedesetih: postojanost i promene“, rezimiran je, posle kratkog izlaganja osnovnog polaznog određenja potprojekta kao interpretativno-sociološkog doprinosa pitanjima identiteta u Srbiji danas, u skladu sa pravcima istraživanja koji su se profilisali tokom rada: a) razrada teorijske osnove, b) analiza procesa u sferi kulture u najširem smislu reči, s naglaskom na pitanja rodnog identiteta, c) primena polaznog teorijskog okvira na društveno iskustvo savremene Srbije, d) analiza građanskog protesta 1996/97. Kao opšti zaključak, sa širim teorijskim implikacijama, naznačen je uvid da je strogo interpretativno i autonomističko shvatanje pojma svakodnevnog života, uobičajeno u savremenoj sociologiji u svetu, primerenije istraživanju stabilnih društava, dok se u proučavanju haotičnih društava, poput našeg, svakodnevni život mora koncipirati uz dosledno uvažavanje strukturnih faktora. Razlog tome je što institucionalna struktura današnjeg društva Srbije, dalekosežno razorena kakva jeste, uslovljava njenu reprodukciju na spirali naniže. Prekidanje negativnog trenda moguće je samo kroz radikaln društveni preobražaj koji se ne može začeti u sferi svakodnevice, nego jedino u institucionalnoj sferi.

Ključne reči: Svakodnevni život, Srbija, identitet, kultura, društvena reprodukcija, institucionalna struktura, interpretativna sociologija, sociološka teorija.

Na početku projektnog razdoblja, potprojekt „Svakodnevni život u Srbiji devedesetih: postojanost i promene“ definisan je (v. 1996a) kao doprinos projektu Instituta iz sociološkog ugla, smeštenog prvenstveno, mada ne i isključivo, na mikro-nivo društvenog života. Iz tog ugla moguće je sagledati mehanizme društvene produkcije i reprodukcije, raspadanja i konstituisanja identiteta, „na delu“ – u realnom i konkretnom okruženju u kojem žive i delaju društveni akteri: u banalnim dnevnim rutinama, svakodnevnoj praksi konkretnih društvenih jedinica (pojedinaca, porodica, grupa), tekućim aktivnostima unutar institucionalnih kontekstâ, obrascima interakcije u neposrednom međuljudskom kontaktu, itd., s posebnim

naglašavanje odnosa tih društvenih jedinica prema političkom, kao temeljnoj odrednici našeg društva kakvo je ono danas. Pretpostavka pri pravljenu ovakvog izbora bila je da „teorije srednjeg obima“ – sociološke, politikološke, antropološke – dosad kod nas formulisane, u klasičnom duhu, nisu uspele u potpunosti da objasne dugotrajnu krizu i „negativni razvoj“ srbijanskog društva poslednjih desetak godina. To što se domaća društvena nauka stalno vraća na ista pitanja (uzroci brzog i krvavog raspada prethodne države, uporno opstajanje jedne loše vlasti, pristanak na propadanje i represiju, „pravi“ i „lažni“ interesi, kao i „prava“ i „lažna“ svest društvenih grupa, autohtonost ili manipulativno poreklo nacionalizma...) može se uzeti kao pokazatelj da se u teorijskom razjašnjavanju specifičnog antirazvoja Srbije moraju primeniti i druge teorijske paradigme, u našoj sredini nedovoljno poznate i korišćene. Kao jedno od polazišta nametao se uvid da je mikroperspektiva, te usredsređivanje na „običnog aktera“, jedan od segmenata koji nedostaju. To bi pogotovo važno u objašnjavanju procesâ rastakanja i rekonstrukcije identiteta, duž celokupnog kontinuuma od globalnodruštvenog i nacionalnog, preko regionalnog, grupnog, profesionalnog, uzrasnog i rodnog, pa do individualno-unutrašnjeg: procesâ objektivno uzrokovanih „lomljenja“ tih identiteta, ali i odricanja od njih; redefinisavanja; preraspoređivanja (i to za vrlo kratko vreme!) njihove međusobne hijerarhije; neobičnih unutrašnjih promena – kao što je promena predznaka identiteta istog sadržaja, ili promena sadržaja pod istom etiketom, nesvesne ili polusvesne adaptacije (samobmana), promena afektivnog naboja vezanog uz određene samo-identitete i identitete drugih, i slično.

Jedna od polaznih hipoteza bila je da identitetska dinamika nije samo determinisani proizvod krupnih političkih i ekonomskih zbivanja, nego ima i vlastitu, relativno autonomnu konstitutivnu ulogu u tim zbivanjima. Konkretnije, da su simbolički, mikrosocijalni i psihološki izbori građana Srbije, a naročito Srba, umnogome doprineli „spirali naniže“ na kojoj živimo i čiji se uzroci najlakše uočavaju – ali time ne i objašnjavaju do kraja – na nivou postupaka političke elite i uopšte događanja u polju „velike politike“ današnje Srbije.

U skladu s time, „svakodnevni život“ kao predmet proučavanja nisam odredila u konvencionalno sociološkom, ekonomističko-statističkom smislu standarda i kvaliteta života, platežne

moći, materijalne opremljenosti, obrazaca potrošnje, ekonomski relevantnih navika, i slično. Koliko god ti aspekti bili važni, oni ostavljaju po strani široku oblast koja bi se grubo mogla označiti kao simbolička: formiranje društvenog „zdravog razuma“ (burdijeovski rečeno „dokse“, fenomenološki „simboličkog univerzuma“ ili „društvenih zaliha znanja“). Tako definisan predmet nalazi se na stecištu interpretativne sociologije, socijalne antropologije, kulturnih studija i studija roda, te se u njegovoj obradi mora posegnuti za aparaturom više disciplina.

Pravci istraživanja

Jedan značajan pravac rada imao je čisto teorijsku prirodu, odnosno podrazumevao je razradu teorijske osnove za pristupanje svakodnevnom životu shvaćenom na ovaj, za naše prilike relativno nov način. Potreba za ovom vrstom rada nametnuta je činjenicom da je čitav jedan ogranak sociologije, uopšteno nazvan interpretativnim, u našoj sociologiji ostao veoma malo poznat, bilo kroz prevode radova inostranih autora, njihovo tumačenje i kritiku, bilo kroz primenu na konkretni materijal. Otud teorijsko zaleđe koje sociolog može jednostavno da konsultuje, preoblikuje i stavi u pogon nije već konstituisano, nego je njegovo stvaranje tek u toku. Rad u ovom pravcu urodio je nizom objavljenih članaka (1996a, 1996b, 1997a, 1998b, 1999b), jednom autorskom knjigom i priređivanjem jednog zbornika radova

U kontekstu destrukcije/rekonstrukcije identiteta u simboličkom ključu nužno se nameće značaj oblasti kulture. Kultura, shvaćena u najširem smislu reči, predstavlja ono polje gde se identiteti manifestuju u svojim mnogobrojnim likovima, i gde se obavlja „prelivanje“ značenja i praksi iz globalno-strukturne sfere i njenih različitih delova ka sferi svakodnevice, odnosno polje gde se susreću procesi „pregovaranja“ između mora i može, moći i hteti, objektivnih nužnosti i grupnih/individualnih izbora. Radovi koji su nastali iz ovog tematskog usmerenja bili su delom apstraktno-teorijski, ali gotovo uvek na neki način ukotvljeni u stvarnost prostora bivše Jugoslavije. Primer je analiza fenomena prevodilaštva i njegovog odnosa prema granicama (1997b). No, u ovoj sferi je najvažnije

pitanje rodnog identiteta, odnosno kategorije pola/roda, kao nasleđene i kao predmeta aktuelnih redefinisivanja. Već je ukazano (npr. kod A. Milić i M. Blagojević) koliki značaj imaju patrijarhalni koreni društvene organizacije, društvena definicija i samodefinicija žene, polne uloge i organizacija odnosa u domaćinstvu, u jednom društvu u kojem, u uslovima kontinuiranog institucionalnog i privrednog propadanja, porodica i privatni život počinju da nose nesrazmerno velik ekonomski i psihološki teret, kao jedna od retkih „sigurnih luka“, mestâ opuštanja i bezbednosti za obezmoćene i ponižene građane. Ženskom samodefinicijom i njenim političkim implikacijama neposredno sam se bavila u radovima 1997d i 1998c. Analiza društvenog položaja homoseksualne manjine i ukorenjene tradicionalne homofobije, kao važne sastavnice militarističke i antiindividualističke kulture, bilo je cilj rada na zborniku *Gayto* (2000).

Dva pokušaja primene interpretativnosociološkog okvira, sa običnim ljudima i njihovim interakcijama u žiži zanimanja, na akutnu problematiku našeg društva izneti su u radovima 1996c, koji se bavi traumama građanskog rata i mogućnostima njihovog prevazilaženja u zemaljama bivše Jugoslavije, i 1997a, koji razmatra pitanje udela kognitivnih i simboličkih činilaca u fenomenu „podrške neuspešnoj vlasti“ u Srbiji. No, okvir sociologije svakodnevice najneposrednije je primenjen na društvenu stvarnost današnje Srbije u radu 1999a, gde pokušavam da uspostavim vezu između različitih strukturnih nivoa društva i ukažem na pravce njihovog uzajamnog uticanja.

Tokom projektnog perioda dogodio se, iz moje perspektive, jedan važan „upad“ empirije u teoriju: građanski i studentski protest u zimu 1996/97. To je bila svojevrsna društvena laboratorija u kojoj se moglo neposredno posmatrati funkcionisanje mehanizama društvenosti: interakcije, komunikativnog delovanja, simboličke akcije, kolektivne invencije, proizvodnje simbola, solidarnosti, slobodno izabranog zajedništva – a sve na fonu sasvim realnog i opipljivog sukoba između naoružanih čuvara postojećeg političkog poretka i nenaoružanih demonstranata. Učešće na protestu bilo je za mene istovremeno građanski i profesionalni angažman; iz tog preseka nastalo je nekoliko radova, u koautorstvu sa Đorđem Pavićevićem (1997c, 1998a, 1998d, kao i publicistički napisi). Osnovna teza tih

radova bila je da je kolektivni subjekt građanskog protesta izmestio glavna zbivanja iz polja realnog u polje simboličkog, u kojem je bio superioran u odnosu na inače dobro naoružanog protivnika. Opređenje za vođenje simboličke bitke bilo je, s jedne strane, u skladu sa nenasilnošću svojstvenom civilnom delovanju, a s druge strane, izuzetno dobro je poslužilo stvaranju i, tokom dužeg razdoblja, održavanju neophodnog objedinjujućeg – i ujedno dovoljno otvorenog i fleksibilnog – kolektivnog identiteta demonstranata. Uspeh simboličke borbe ogledao se, pre svega, u postizanju osnovnih zahteva protesta. No, po našim zaključcima, postignuto je još nešto: razbijanje simboličke dominacije vladajuće ideologije kao, strukturalističkim rečnikom iskazano, „nemarkirane“ kategorije, kao sadržaja „zdravog razuma“ koji se ne propituje. Očekivali smo da će iz ovog preokreta proisteći i masovnije psihološko i delatno „dezinvestiranje“ u vladajući režim, što će dovesti do njegovog urušavanja. Stvarnost je, međutim, pokazala da je gola represija, uz kontrolu nad institucionalnim polugama društva – onima koje još nisu sasvim razorene – bila odlučujuća. Režim je ne samo opstao nego je, u međuvremenu, znatno uznapredovao u pravcu čiste diktature.

Zaključci

To stvarnosno izneveravanje projekcija formulisanih na osnovu usvojenih teorijskih postavki može poslužiti kao jezgrovita ilustracija za ukupan pravac teorijskih zaključaka koji se mogu izvući iz rada na ovom potprojektu, a u kontekstu zbivanja s kojima se naše društvo suočavalo poslednje četiri godine. Naime, sklona sam da tvrdim da je „sociologija svakodnevnog života“, pogotovo u onom svom, za današnju upotrebu karakterističnom vidu, koji u velikoj meri izoluje svakodnevni život od njegovih globalno-društvenih okvira, znatno upotrebljivija pri istraživanju stabilnih, „normalnih“ društava, gde je institucionalni okvir poznat i, makar delimično, priznat. Iako nikada statičan, taj okvir se menja po dinamici koja se može sagledati i pojmiti. Kao takav, on pruža (bar minimalne) osnove za predvidljivost svakodnevice, što je, opet, preduslov za oblikovanje svakodnevnih praksi, individualnih i grupnih izbora, pregovaranja oko značenja društvenih pojava, uklju-

čujući i mnogohvaljenu kreativnost anonimnog društvenog aktera – za čitav onaj niz elemenata mikrodruštvenosti čije se uvažavanje i proučavanje povezuje sa sociologijom svakodnevice kao osobenim pristupom. U društvu poput našeg, naprotiv, dalekosežna razorenost institucionalnog okvira ostavlja svakodnevicu, da tako kažem, „na ledini“. Same granice onoga što se može ili mora označiti kao „svakodnevno“ zamagljene su: dovoljno je pomenuti samo najekstremniju činjenicu da je srbijanska svakodnevica morala „progutati“ i tako nesvakodnevene stvari kao što su četiri rata tokom deset godina. Otud, sa stanovišta društvene nauke, ovdašnja „svakodnevica“ kao fenomen zapravo izmiče posmatranju; jasno je jedino to da se *neki* svakodnevni život i dalje odvija, da se „ljudska materija“, kako bi to rekao Lefebvre, bori – tačnije bi bilo reći *batrga* – da se održi, da preživi. Jasno je i to da se to preživljavanje odvija duž spirale upravljene naniže – na progresivno nižem nivou zadovoljavanja svih vrsta potreba. Posredi je i svojevrсно prilagođavanje nenormalnim uslovima, koje se ni na koji način ne može „zameriti“ svakodnevici – ako ni zbog čega drugog, onda zato što ona nije akter. Ali se isto tako ne može izbeći zaključak da to prilagođavanje, koliko god nužno, doprinosi daljem uništavanju preduslova upravo za središnju vrednost svakodnevice – naime, za opstanak. Pokazuje se, dakle, da u okrilju svakodnevnog života ne postoje snage ili instance koje bi mu omogućile da sam ^{iz} sebe porodi društveni preobražaj; taj preobražaj se mora pokrenuti i obaviti negde drugde, uz „asistenciju“ svakodnevice i njoj svojstvenih mehanizama društvenosti.

U savremenoj sociologiji sve su prisutnije tzv. „populističke“ teorije kulture i društva (De Certeau, Maffesoli, Fiske). One se spram svakodnevice i svakodnevnog aktera postavljaju „radikalno“, u smislu radikalnog priznavanja moći prividno bespomoćnog anonimnog aktera da se odupre prevlasti društvenih sistema (države, kapitalističke ekonomije, masovnih medija, ideoloških aparata). Naglašavaju se strategije otpora kroz različita „čitanja“ događaja ili medijskih sadržaja, stilsku praksu potkultura, užitak u oblicima „popularne“ kulture koju zvanična kultura potcenjuje i obezvređuje, osobene interakcije unutar „ženskog“ sveta koji iz potaje dovodi u pitanje patrijarhalnu dominaciju, itd. No, iz našeg domaćeg ugla, stvari izgledaju mnogo manje jasne. Jer, šta bi mogle značiti „popu-

lističke“ strategije u društvu čija se čitava struktura, od političke pa do kulturno-simboličke, legitimiše upravo populistički? Šta u tom kontekstu može značiti „otpor naroda“? Otpor prema čemu? I šta je tu „narod“? Gde su njegovi „interesi“ (bilo „pravi“, bilo „lažni“)? A bez poimanja interesa – „naroda“ (i smislu *plebsa*) kao zamišljene celine, ili pak njegovih sastavnih delova – ne može se primeniti aparaturna populističkih pristupa koja nastoji da razlikuje (S. Hall) prilagođena, opoziciona i subverzivna tumačenja (ili „pozicije subjekta“) i proishodeće oblike političkog delanja.

U smislu opšteg, ali oprezno izrečenog zaključka, moglo bi se ustvrditi da svakodnevni život jeste nešto sveprisutno i neuništivo, i nešto što ima svoju nesvodivu ulogu u oblikovanju društvene dinamike, te da stoga predstavlja nezaobilazan predmet sociološkog proučavanja. Ali istovremeno, njegova relativna težina nije svuda jednaka; a zbog toga, u društvu u kakvom mi danas živimo, sociologija svakodnevice mora podrazumevati jasnu predstavu o stanju institucionalnog i strukturnog društvenog okvira i svakodnevne fenomene neprestano dovoditi s njime u vezu. Analiza svakodnevice se generalno ne bi smela odvijati u bezvazдушnom prostoru; to utoliko pre važi za jednu *pridavljenu* svakodnevicu.

Navedeni radovi

Spasić, Ivana

- 1996a. „Svakodnevni život u Srbiji devedesetih: postojanost i promene“, *Filozofija i društvo* IX-X, IFDT, Beograd 1996, str. 193-202.
- 1996b. „Vidovi konstrukcionizma: neke konvergencije u savremenoj sociološkoj teoriji“, *Sociologija* vol. XXXVIII (1996), No. 1, str. 30-46.
- 1996c. „Raz-govor kao jezik mira“, u zborniku: *Ka jeziku mira*, ur. Božidar Jakšić, Beograd: Forum za etničke odnose, 1996, str. 167-180.
- 1997a. „Granice društvenog znanja“, *Sociološki pregled* vol. XXXI, br. 1, 1997, str. 91-106.
- 1997b. „Prevodilaštvo i granice“, u zborniku: *Granice – izazov interkulturalnosti*, ur. Božidar Jakšić, Beograd: Forum za etničke odnose, 1997, str. 235-245.
- 1997c. (sa Đorđem Pavićevićem) „Symbolization and Collective Identity in Civic Protest“, *Sociologija* Vol. XXXIX, No. 1, 1997, str. 73-93.

- 1997d. „Woman Victim and Woman Citizen: Some Notes on the ‘Feminist’ Discourse on War“, izlaganje na međunarodnoj naučnoj konferenciji „Women’s Discourses – War Discourse“, Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana, Slovenija, decembar 1997.
- 1998a. (sa Đorđem Pavićevićem) „Situirana ksenofobija: opaska o građanskom protestu u Srbiji“, u: *Interkulturalnost vs. rasizam i ksenofobija*, ur. Božidar Jakšić, Beograd: Forum za etničke odnose, 1998, str. 419-428
- 1998b. „Interpretativna sociologija: izazovi razumevanja društvenog sveta“, u zborniku radova *Interpretativna sociologija*, priredila Ivana Spasić, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 5-32.
- 1998c. „Ženska apatija“, izlaganje na Međunarodnom naučnom skupu „Women within Civil Initiatives“, org. Centar za ženske studije Zagreb, Krapina, Hrvatska, jun 1998.
- 1998d. (sa Đorđem Pavićevićem) „Siła gwizdków i stóp“, u zborniku *Obywatelski protest i karnawal uliczny: Serbia, 17 listopada 1996 – 20 marca 1997*, prir. Juliusz Tyszka, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, str. 95-107.
- 1999a. „Identity void: Structural confusion and everyday life in today’s Serbia“, u zborniku *Models of identities in postcommunist societies*, ed. by Zagorka Golubović and George F. McLean, Washington, D.C.: Council for the Research in Values and Philosophy, str. 109-124.
- 1999b. „Pojam svakodnevnog života u marksističkoj društvenoj nauci“, *Filozofija i društvo* (internet izdanje), br. 15, 1999,
2000. „Homoseksualnost i sociologija: od patološkog modela do društvenog konstrukta“, u zborniku *Gayto*, prir. Dušan Maljković, Beograd: Kampanja protiv homofobije, str. 57-65.

Ivana Spasić

A DISARTICULATED EVERYDAY

Afterthoughts on the Subproject „Everyday Life in Serbia in the Nineties“

Summary

Four-year work on the subproject „Everyday Life in Serbia in the Nineties: Permanence and Change“ are summarized here, after a brief presentation of the pre-

liminary delimitation of the subproject as an interpretative-sociological contribution to identity issues in today's Serbia, in terms of the lines of research that have crystallized during the project period: a) elaboration of the theoretical background, b) analysis of processes in the sphere of culture, most broadly understood, with special emphasis on gender issues, c) application of the initial theoretical framework on the social experience of contemporary Serbia, and d) analysis of the Civic Protest of 1996/97. The general conclusion, with possible wider theoretical implications, has been that a strictly interpretative and autonomistic notion of everyday, currently widespread in sociology internationally, is more appropriate for studying stable societies, while in studying chaotic societies, such as Serbian, everyday life must be conceived in consistent reference to the structural factor. The reason is that the institutional structure of Serbian society today, destroyed to a great extent as it is, conditions the reproduction of everyday on a downward spiral. The reversal of the negative trend is possible only through a radical societal transformation, which cannot originate in the sphere of the everyday but rather in the institutional sphere.

Key words: Everyday life, Serbia, identity, culture, social reproduction, institutional structure, interpretative sociology, sociological theory.